
ՀԱՐՑ-ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐԸ ԵՎ ԱՅԼԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ
ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ
ՇԱՀԱԲԱՍՅԱՆ ՍՅՈՒԺԵՆԵՐՈՒՄ*

ԷՍԹԵՐ ԽԵՄՉՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ հարց-հանելուկ, այլաբանական երկխոսություն, խնդիր-հանձնարարական, շահաբասյան սյուժեներ, մտավոր և ծիսական մրցամարտ, փորձություն, անհնարին հանձնարարություն, մտավոր կարողություն, ծածկախոսություն:

Հարց-հանելուկների, խնդիր-հանձնարարականների և այլաբանական երկխոսությունների կիրառումը բանահյուսական սյուժեներում հնագույն մտավոր ու ծիսական մրցամարտերի պահպանված արձագանքներն են: Շահաբասյան սյուժեներում մտավոր մրցամարտերով փորձության են ենթարկվում շահի հպատակները, պալատականները, հարսնացուն, վեր են հանվում փորձության ենթարկվողի մտավոր կարողությունները, խելացիությունը, հնարամտությունը: Հարց-հանելուկներն ու այլաբանական երկխոսությունները լրացնում և ընդգծում են ծպտված Շահ Աբասի կերպարը, փորձության գործառույթ են իրականացնում, դառնում են սյուժեաստեղծության, գեղարվեստական պատկերավորման և ոճավորման միջոց, հեքիաթապատումը դարձնում են հետաքրքիր, լարում ունկնդիրների ուշադրությունն ու գեղագիտական հաճույք պատճառում:

Բնչպես բանահյուսության բանաձևային ժանրերը (առած-ասացվածք, անեծք-օրհնանք և այլն), այնպես էլ այլաբանական խոսքն ու ծածկախոսությունն իրենց իմաստային խորքում թաքցնում են թե՛ ցանկություն, թե՛ իրավիճակի փոփոխման ակնկալիք, թե՛ սիրաշահում բնության ու երկնային գերբնական ուժերին, թե՛ սպառնալիք, թե՛ հավատ ու վախ, և թե՛ խոսքի հմայական ներգործության հավաստալիք: Այս հատկությունները նպաստել են, որ դրանք կիրառվեն ոչ միայն առօրյա խոսքում, այլև՝ բանահյուսական ժանրերի ձևավորման գործընթացում՝ որպես սովյալ ստեղծագործության որոշ հատվածների իմաստի անուղղակի մատուցում: Հնագույն ժամանակներից այլաբանական խոսքն ուրույն տեղ է ունեցել մարդկային փոխհարաբերություններում, բանավոր ու գրավոր խոսքում, դիվանագիտական հարաբերություններում և այլն:

Բանավոր խոսքը մարդկային մտքի վերարտադրման միջոց է, որը կիրառվում է մարդկանց փոխհարաբերությունների խոսքային մակարդակում: Մարդն իր մտքերի հետ կիրառում է խոսքի մենախոսային տարբերակը: Այս պարագայում թե՛ հարց տվողը, թե՛ պատասխանողն ինքն է. նա մտքի մեջ կշռադաստում է իր արարքները, անելիքները, ասելիքներն ու դրանից հետո բարձրաձայնում այն, ինչն անհրաժեշտ է համարում: Երկու անձի միջև ծավալվող խոսքի բնույթը փոխվում է և վերածվում երկխոսության: Այս դեպքում խոսքը կարող է ուղղակի արտահայտել խոսակիցների միտքն այն բառերով, որոնք իրապես արտացոլում են շրջապատի առարկաները, կատարվող գործողություններն ու երևույթները: Այն կարող է նաև ձեռք բերել այլաբանական իմաստ, որի ընդերքում թաքնված է առարկայի, գործողության, փոխհարաբերության անուղղակի պայմանական իմաստ: Վերջինս երևույթի բուն իմաստը ներկայացնելով այլաբանորեն՝ այն տանում է կոահումների դաշտ, որն էլ ի ցույց է դնում խոսակիցների մտավոր կարողությունները, համեմատության եզրեր գտնելու ունակությունն ու կոահողականությունը:

Շրջապատող առարկաների ու երևույթների նկատմամբ ունեցած երկյուղով պայմանավորված՝ մեր նախնիները գերբնական գորություն էին տեսնում դրանց մեջ և մեծ զգուշավորությամբ վերաբերվում իրենց շրջապատող աշխարհին: Ծնունդ առած երևակայական պատկերացումները, հավատալիքները, անհաջողություններն ու հաջողությունները խոսքային մակարդակում դրսևորվում էին այլաբանության, ծածկախոսության, սիմվոլների միջոցով՝ նպատակ ունենալով իրենց բուն մտքերը թաքցնելով՝ չնեղացնել, չվիրավորել շրջապատող աշխարհին:

Հնուց ի վեր բանավոր խոսքում կիրառվող մտքերը դիմացինին հաղորդելու այլաբանական ավանդույթը ժողովրդախոսակցական լեզվում արտահայտվել է <<խոսքով կապել>>¹ կամ <<կապ տալ>> դարձվածով, որի իմաստաբանական վերլուծությունը ցույց է տալիս՝ այն երկխոսության մեջ դիմացինին հարցերով կաշկանդելու, առավելություն ձեռք բերելու նպատակ է հետապնդում, միաժամանակ մտավոր կարողությամբ հաղթանակելու առավելություն է շնորհում: Եթե դիմացինն անկարող է պատասխանել առաջադրված հարցին, ապա այդ երևույթն ամբողջացվում է <<կապ ընկնել>>² դարձվածի իմաստի մեջ՝ արտահայտելով կաշկանդում և անելանելի վիճակ:

¹ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԲԲԱ), Է. Խենյանի անձնական արխիվ. – Իջևանյան ասույթաբանություն, № 3 նոթատետր, № 40:

² Ա. Ս ու ը ք ի ա ս յ ա ն. Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Երևան, 1968, էջ 306, Ա. Ս ու ը ք ի ա ս յ ա ն, Ս. Գ ա լ ս տ յ ա ն. Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան, Երևան, 1975, էջ 313–314:

Հայ բանահյուսության շահաբասայան սյուժեների մեծ մասսայականությունը պայմանավորված է ոչ միայն Շահ Աբասի լայնածավալ գործողություններով՝ որպես պատմական անձ և վիպական կերպար, այլև դրանց հետաքրքրաշարժ, դինամիկ զարգացումներով, հարց-հանելուկներով, թվացյալ անհասկանալի երկխոսություններով, կարևոր մտքերը ժեստերի լեզվով արտահայտելու միջոցով³: «Խոսքով կապելու» արվեստը շահաբասայան մի շարք սյուժեների ձևավորման հիմքն է, մատնացույց է անում այն կիրառողի խելացիությունն ու սրամտությունը՝ անկախ նրա սոցիալական դիրքից⁴: Շահ Աբասը կարևորում է մտավոր ուժի առավելությունը և գնահատում է այն մարդկանց (անկախ սոցիալական պատկանելությունից), ովքեր շահեկանորեն հասկանում ու կիրառում են այլաբանական խոսքը: Ուստի խոսքային մրցամարտով փորձության է ենթարկում իրեն շրջապատողներին ու հպատակներին: Այսպես, շահաբասայան ինքնատիպ սյուժեներից մեկի հերոս «ծույլ» հայր ձմռանն անտառում փայտ կտրելիս մի կոճղի է հարվածում ու դուրս քաշում, կոճղի տակ հողը բացվում է, այդ պահին, ըստ պատումի՝ «... աղոթարանը պացված ա իլում... >>, այսինքն՝ ապահովված է հերոսի անմիջական կապն աստծո հետ և գյուղացու խնդիրքը. «Ես քեզ մատաղ, Աստված, իմ թաղը կանանչացրու էս ծինի մեջ, սրա նյդգարը կտանեմ Շոռլի Շահաբագին կտամ, նա ինձ ապրուստ կտա»», անմիջապես արժանանում է աստծո ուշադրությանը: Գյուղացին հունվար ամսին սեխ է ցանում և, կամոքն աստծո, բերք ստանում ու տանում Շահ Աբասին նվեր: Այս աննախադեպ արարքը զարմացնում ու հիացնում է վերջինիս: Նա երկար մտորելուց հետո գյուղացուն խանություն է շնորհում և մի իշաբեռ ոսկի ու արծաթ տալիս: Նազիր-վեզիրին շահի արածը դուր չի գալիս. «Նազիրի մեկը ասըմ ա. – Ի՞նչ էս ասըմ, էս քնամ նրա ճանապարհ կտրեմ, իրեք խոսք հրցնեմ, որ չկարողանա պատասխանի, խանարվան ինձ ե՞ս տյւմ:

Շահաբագը ասում ա.– Եթե խոսքով նրան կապեցիր, քեզ հալալ ա, իսկ եթե գոռով առար, քեզ՝ մահ»⁵:

Այնուհետև հաջորդում է ավանդական երկխոսությունը, որի ընթացքում նազիրը խանություն ստացած հային առաջադրում է երեք հարց. որտեղ է աշխարհի կենտրոնը, քանի աստղ կա երկնքում և ինչպես են թալանում խաղաղ

³ Է. Խեմչյան. Շահ Աբասի կերպարը հայ վիպական բանահյուսության մեջ.– Հայագիտական և իրանագիտական առաջին միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Սպահան, 2008, էջ 137:

⁴ «Շահ Աբասն ու իրան վազիրը».– ՀԱԻԲԱ, FFV:1001,01–1003,00, բանահավաք՝ Ա. Կարապետյան, բանասաց՝ Գ. Դարբինյան (Շամշադինի շրջան, գյուղ Չինչին, 1963):

⁵ «Մի ծույլ մարթու մասին».– ՀԱԻԲԱ, FFIV:7557,01–7571,00, բանահավաք՝ Տ. Խոջայան (գրառել է 1967 թ. Գանձակի Շահումյան գյուղի 88-ամյա բանասաց Հ. Բաղմանյանից):

ճանապարհորդին (տրբ. աստված ինչ է մտածում)⁶՝ համոզված, որ հարցերն անպատասխան կմնան: Գյուղացին սրամիտ պատասխաններով ու ճարպիկ գործողություններով հաղթում է հակառակորդին: Այս սյուժեում պահպանվել է հարց-հանելուկով՝ մրցախաղի վերապրուկը, որը պահանջում է փոխհատուցում պարտվողի կողմից⁷: Նազիրի և գյուղացու միջև ծավալված մտավոր մենամարտն արձագանքն է հնագույն տարբեր ծեսերի ընթացքում կիրառվող հարց-հանելուկներով մտավոր ունակությունները, մարդկային խելքն ու հնարամտությունը փորձելու սովորույթի:

Հարց-հանելուկները, ունենալով <<... գործնական-ճանաչողական, փորձնական մեծ արժեք և նշանակություն>>⁸, առանձին մրցախաղերում ու ծեսերում կիրառվելուց զատ մուտք են գործել վիպական բանահյուսության մեջ՝ սյուժեներին հաղորդելու հետաքրքրություն և պատկերավորություն, ներկայացնելու շրջապատող առարկաների ու երևույթների նկատմամբ ժողովրդական ընկալումները և պատկերացումները: Բանահյուսական սյուժեներում հարց-հանելուկների գերակշիռ մասն այն հարցերն են, որոնք դարեր շարունակ հետաքրքրել են մարդուն և գրեթե մնացել անպատասխան: Դատելով շահաբասյան սյուժեների ընթացքից՝ կարելի է ասել, որ սովորաբար հարց-հանելուկը կամ դժվարագույն որևէ խնդիր առաջադրվում է կա՛մ թագավորի (մեր պարագայում՝ Շահ Աբասի), կա՛մ նազիր-վեզիրի, կա՛մ էլ սոցիալական բարձր դիրք ունեցող որևէ անձի կողմից: Հարցը կամ առաջադրանքը ստանում է սոցիալական ցածր խավի ներկայացուցիչը (գյուղացի ծուլ հայր, մի պառավ մարդ, երիտասարդ ծառան և այլն)⁹:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Հարց-հանելուկներն արտաքուստ պարզունակ, բայց իրականում հաճախ անպատասխան մնացող խրթին (առեղծվածային) լեզվական միավորներ են, որոնք պատմական երկար ճանապարհ են անցել և կիրառություն ունեցել տարբեր ոլորտներում: Բանահյուսական սկզբնաղբյուրներում դրանք հայտնվել են հնագույն ժամանակներում ու կարևոր դեր խաղացել պատումի բովանդակության մեջ:

⁸ <<Այն ժամանակներում թագավորները սովորություն ունեին միմյանցից հարկ վերցնել խելքի պատերազմում. նրանք ռազմական արշավների ու ճակատամարտերի դուրս չէին գալիս, այլ միմյանց նամակներով ուղարկում էին փիլիսոփայական խնդիրներ, և ով չէր կարողանում լուծել, հարկ էր վճարում ուղարկողին>> (Եզոպոսի առակները, ռուս. թարգմ. Վ. Բաբայան, Երևան, 1990, էջ 61):

⁹ Մ. Հ ա ր ո թ յ ո լ ն յ ա ն. Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Ներածություն, Երևան, 1965, էջ ԺԱ:

¹⁰ Ինչպես նկատել է ռուս բանագետ Ն. Մ. Վեդերնիկովան՝ դասակարգային հասարակության մեջ նմանօրինակ սյուժեները ձեռք են բերում սոցիալական ուղղվածություն և հանդես են գալիս հակոտնյա զույգեր (թագավոր-գյուղացի, հարուստ-

Ըստ սյուժեի ընթացքի ու պահանջների՝ հարց-հանելուկները հանդես են գալիս տարատեսակներով: Տարբերակելով հարց-հանելուկները խնդիր-հանձնարարականից որպես մարդու մտավոր կարողությունները ստուգելու միջոցներ՝ կարելի է ասել, որ առաջին տեսակը, ըստ պատումի ներքին տրամաբանության, մինչև կիրառումը ենթադրում է առաջադրողի պարտությունը՝ պայմանավորված հակառակորդ կողմի ենթադրելի իմացությամբ ու հնարամտությամբ: Պատումի մեջ կարևոր դեր է խաղում նաև բանասաց – լսարան կապը և վերաբերմունքը սյուժեի նկատմամբ, որը սովորաբար դրսևորվում է անթաքույց համակրանքով <<թույլ>> կամ <<նվաստ>> հերոսի նկատմամբ: Հետևաբար, հերոսը, ըստ ներքին տրամաբանության, պարտավոր է հաղթահարել խրթին հարցը, արդարությունը վերականգնելու այն չափը, որի անհրաժեշտությունը նկատվել է մրցույթի ընթացքում¹¹: Նա ոչ միայն պատասխանում է հարցին, այլև հանդես է գալիս հակահարց հանձնարարականով՝ զինաթափելով հակառակորդին: Օրինակ՝

<<Էս նազիրը հարցնում ա էս հային.– Աշխարքիս մեջտեղը որտե՞ղն ա:

Հայը պատասխանում ա.– Էստեղ ա,– ոտով խփում տափին, ասում ա,– էստեղ ա, քնա ճոնդը քթի՝ չափելով եկ, տես էստե՞ղ չի:

Նազիրը ասում ա.– Էտ մինը պրծանք: – Նազիրը հարցնում ա նորից.– Երգնքումը քանի՞ աստղ կա:

Հայը պատասխանում ա.– Վեր եկ ծիցրտ, էս սև էշի հաքվիցը փռնի մինչի ականջների արմատները հմբարի, ինչքան թյուք ինի, էնքան էլ աստղը կա>>¹² և այլն:

Հակահարցը կամ հանձնարարությունը համարժեք է տրված հարցին իր իրազորման անհնարինությամբ, այնպես որ առաջին հարցի պատասխանից հետո պարտված նազիրն անցնում է հաջորդ հարցին: Պարտությունների շղթան եզրափակվում է բացահայտ կողոպուտով, պարտվողը զրկվում է իր հագուստներից ու ձիուց: Նազիրի պարտությունը կրկնակի պարտություն է բարոյական և նյութական:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, հարց-հանելուկներն էապես տարբերվում են սովորական հանելուկներից: Եթե վերջինս առարկայական իրականության տարբեր կողմերի սերտ կապակցությունն է¹³, և լուծման առարկան

աղբատ և այլն), որոնց մրցամարտն ապացուցում է <<ստորին>> հերոսի առավելությունը (Н. М. В е д е р н и к о в а. Русская народная сказка. М., 1975, с. 97):

¹¹ Ю. И. Ю д и н. Историко-художественная проблематика русских народных бытовых сказок о разрешении трудных задач и о мудрых отгадчиках. –Проблемы историзма в художественной литературе. Научные труды Курского педагогического института, т. 24. Курск, 1973, с. 10.

¹² <<Մի ծույլ մարթու մափն>>.– ՀԱԻԲԱ, FFIV:7557,01–7571,00:

¹³ Ս. Հ ա ր ր ւ թ յ ո ւ ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ ԺԷ:

ինչ-որ հասկանիչներով հիշեցնում է պատկեր-բանաձևը, ապա հարց-հանելուկը որոշակի հարց է՝ որոշակի պատասխանի ակնկալիքով: Այն համարվում է հանելուկի նախնական, ամենապարզ տեսակը: Հրաշապատում և իրապատում հեքիաթներում, զրույցներում առկա մտավոր մրցակցությունը երբեմն հենց հարց-հանելուկների միջոցով է տեղի ունենում: Եվ իր բուն իմաստից ու նպատակից զատ բանահյուսական ստեղծագործության համար գեղարվեստական պատկերավորման, ոճավորման և լսարանի հետաքրքրությունն ու ուշադրությունը լարված պահող միջոց է¹⁴:

Շահաբասյան սյուժեներում հարց-հանելուկներն իրենց բնույթով բաժանվում են տարբեր տիպերի, ինչպես օրինակ՝ խնդիր-հանձնարարականի, որն իր հերթին հանդես է գալիս կոնկրետ ուղղորդումով, առաջարկությամբ կամ հայտարարությամբ: Խնդիր-հանձնարարականները բացի մտավարժանքներից պահանջում են նաև գործողություններ, որոնց կատարմամբ ապահովվում է առաջադրանքի կատարումը: Օրինակ, Շահ Աբասը վեզիրին հանձնարարում է. <<... կրյն(ս նախրչու ըխչկանը կհրցնես, թե ըշխարքիս տակին ի նչն ա վատը>>¹⁵: Մի այլ տարբերակում. <<... վ(վ գին(իմանալ մհալների փիսը, մարհթների փիսը, հեյվանների փիսը, բարերի փիսը թո իկյ(ընձի ասի, դ(րը խ(լ(թ կը տամ...>>¹⁶: Առաջին տարբերակում խնդիրը կոնկրետ հասցեատեր ունի՝ նախրչու աղջիկը, երկրորդ տարբերակում խնդիրը հայտարարվել է, և կպատասխանի նա, ով գիտի: Նախրչու աղջիկը պատասխանում է. <<Կրյն(ս թաքավերին կասես, մի քյուրդ մի իշի ծիրան պեռնած, մի թբխլի փետ ծեռին, չալովը քշած քյնըմ ա>>¹⁷: Երկրորդ տարբերակում մի մարդ գալիս է և ասում. <<Շահն ապրած կենա, էս որ մեր կեղին իկ(սեմիր, ճամբախը տսամ մէ քուրթ՝ տեմը մէ էշ, էշի պեռն էլ՝ ծիրան, էթաս էր Գիլան ...>>¹⁸: Ինչպես հատուկ է բոլոր սյուժեներին՝ պատասխանի բուն իմաստը միայն շահն է կոռահում և բացատրում իր մերձավորներին. <<... վ(գիր, տ(ւ կլխի ես ըլէ լ, թե ն(ինչ ա ուզեցել ասի: ... Ն(ուզեցել ա ասի, վեր իսանի միչին էշն ա փիսը, մրքի միչին՝ ծիրանը, փետի միչին՝ թբխլին, հանդամասի միչին՝ չալը>>¹⁹: Նմանա-

¹⁴ Ն. Վարդանյան. Հայոց իրապատում հեքիաթը. ժանրային տիպաբանական քննություն, Երևան, 2009, էջ 74:

¹⁵ <<Շահ Աբասն ու նախրչու ախճիկը>>. – ՀԱԻԲԱ, FFV:0339,01–0403,00, բանահավաք՝ Ա. Կարապետյան, բանասաց՝ Ա. Շահնագարյան (Բջևանի շրջան, գյուղ Ներքին Աղդան, 1961):

¹⁶ <<Շահի խանելուկը>>. – ՀԱԻԲԱ, FFI:1669,02–1670,00, բանահավաք՝ Գ. Թարվերդյան (Սալմաստի բարբառ, 1930):

¹⁷ <<Շահ Աբասն ու նախրչու ախճիկը>>:

¹⁸ <<Շահի խանելուկը>>:

¹⁹ <<Շահ Աբասն ու նախրչու ախճիկը>>:

տիպ բացատրություն տրվում է նաև երկրորդ տարբերակի դեպքում: Գնահատելով նախընտրելի աղջկա խելքն ու իմացությունը՝ Շահ Աբասը վեզիրի միջոցով ամուսնության առաջարկ է անում և ստանում հետևյալ այլաբանական պատասխանը, որն իր բնույթով խնդիր-հանձնարարական է՝ թվացյալ դժուր հնություններով ու ռեալ անհնարիությամբ. «... կրյն(ս թաքավերին կասես՝ թող պիրի տասնհինգ նապաստակ, քսանհինգ կել, քառասուն արչ, հիցցուն աղվես, վաթցուն ախտա, յոթանասուն նոխտա, նոր քեզ կառնեմ»²⁰: Ասվածի հետին միտքը դարձյալ միայն Շահ Աբասն է հասկանում և մեկնաբանում. «S(ուզեցել ա ասի, վեր թաքավերին կասես, թե միչև տասնհինգ տրեկանըս նապաստակի դայրի ծուլ-ծուլ ես ըլել, մրչև քսանհինգըս կել ես ըլել, քառասունըս արչ ես ըլել, հիցցունըս աղվես ես ըլել, վաթցունըս ընգել ես ախտի ումուդին, մթ(մ թե պեռնըս էլ կոքնի չկա: Օխտանասուն նոխտեն էլ ուզըս ա ասի, վեր նոխտա յա պետկը, վեր քեզ նոխտով պահեն, վե չի ընգնես, էս ա օխտանասուն տրեկան ես տ(ոնըս, ես քեզ վե ըրի կառնեմ»²¹:

Այս մտավոր մրցամարտը թագավորի և աղջկա միջև ի ցույց է դնում հակառակորդ կողմերի իմացության հավասարակշռությունը: Աղջիկն իր մտավոր կարողություններով ու հնարամտությամբ ոչ միայն չի զիջում թագավորին, այլև հաճախ գերազանցում է նրան: Այստեղից կարելի է հետևություն անել, որ հարց առաջադրողն ու պատասխանողը ոչ միայն հոգեբանորեն մոտ կանգնած և միատեսակ գաղափարներով ու պատկերացումներով են սահմանափակված, այլև ունեն միատեսակ աշխարհընկալում:

Այս սյուժեում մթազնված կերպով պահպանվել է նաև հարց ու պատասխանի միջոցով նախքան ամուսնանալը փեսացուին և հարսնացուին փորձության ենթարկելու սովորույթը, որի նպատակը ոչ միայն մտավոր կարողությունները վեր հանելն է, այլև ամուսնության թեկնածուի հասունությունը՝ որպես ամուսնանալու ենթակա անձ գնահատելը: Ըստ փորձության՝ թագավորն անցել է տարիքային այն թույլատրելի սահմանը, որը նախատեսված է ամուսնության համար և համատեղելի չէ երիտասարդ աղջկա հետ: Վերջինիս այլաբանական պատասխանը մատնացույց է անում շահի բազմաստիճան թերություններն ու ամուսնական տարիքից անցած լինելը:

Բանահյուսական սյուժեներում լայն տարածում ունեցող խնդիր-հանձնարարականների շարքին պատկանող տարատեսակներից մի քանիսը ևս տեղ են գտել շահաբայան սյուժեներում: Դրանց միջոցով Շահ Աբասը փորձության է ենթարկում իր վեզիրին ու նորատի կնոջը՝ նախընտրելի աղջկան:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում:

Անհնարին հանձնարարություն ստացած վեզիր Չուղուշլեյլին շրջագայության ընթացքում հանդիպում է նախրչու խելացի աղջկան և դիմում նրա օգնությանը. <<... աղջի ջան ես հավատում եմ, որ իմ դարդին դարման անողը դու ես. Շահողի Շահաբատին էս իրեք մանեթ փողը տվել ա, ասել ա՝ մի դոչ կառնես, դոչը կբերես, էս փողը եղ կբերես, դոչիցն էլ էրկու շամփուր խրոված կբերես>>²²: Վեզիրն աղջկա օգնությամբ ու խորհրդով կատարում է թագավորի հանձնարարությունը: Շահր հասկանում է, որ վեզիրն ինքնուրույն չի գտել խնդրի պատասխանը և պահանջում է հայտնել ճշմարտությունը: Աղջկա մասին իմանալով՝ թագավորը ցանկանում է ամուսնանալ նրա հետ, սակայն աղջիկը պահանջում է, որ թագավորն անձամբ գնա իր հետևից, հակառակ դեպքում՝ ամուսնությունը չի կայանա: Թագավորը կատարում է աղջկա պայմանը և իր հերթին նրան հերթական խնդիր-հանձնարարականն է տալիս. <<... աղջի, ես քեզ կտամ մի դադր շուն, մի մադեան ձի, քեզանե կուզեմ ազափ աղջիկ ըլիս, բայց՝ մի տղա, շանիցը՝ մի ջուխտ թուլա, ձիուցը՝ մի քուռակ: Ես գրնըմ եմ խրիդ՝ տասը տարով>>²³:

Թագավորի հանձնարարականը տեսականորեն անիրագործելի փորձություն է իր կնոջ համար, որովհետև թագավորը տասը տարով հեռանում է՝ հետը տանելով իր շանն ու ձիուն: Թվում է՝ ժամանակը, հեռավորությունն ու շփման անհնարինությունը խնդիր-հանձնարարականն անլուծելի են դարձնում և թագավորին հնարավորություն տալիս վերջապես ընդգծելու իր առավելությունն ու կնոջ անկարողությունը (ըստ հեքիաթային համացույցի՝ CYC 875* = AA* 875 I): Նա երկար մտորումներից հետո գտնում է խնդիր-հանձնարարականը լուծելու ելքն ու ծպտված հանդիպում թագավորին, նրա հետ գրագով երեք անգամ նարդի է խաղում (տրբ. խաղաթղթով խաղ), հաղթում և ըստ գրագի պայմանի՝ իրագործում թագավորի պահանջները: Տաս տարի անց թագավորը վերադառնալով՝ իրեն դիմավորողների շքախմբում տեսնում է իր պահանջած որդուն, ձիուն և շներին:

Ի տարբերություն հարց-հանելուկների անպատասխան մնալու և հակահարց հանձնարարականով հակառակորդին զինաթափելու ու պարտության մատնելու անխախտ օրենքին՝ խնդիր-հանձնարարականները, այնուամենայնիվ, ունեն լուծման եղանակներ և ընդգծում են այն իրագործողի անատարկելի մտավոր կարողությունների առավելությունը:

Շահաբատյան մի շարք սյուժեների առանցքը կազմում են այլաբանական երկխոսությունները (ըստ հեքիաթային տիպերի համացույցի՝ CYC 921A = AA* 921IA, ATU 921A): Պատումների հերոսներն այլաբանության միջոցով իրենց

²² <<Շահողի Շահաբատի>>. - Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (այսուհետև՝ ՀԱԲ), Թ. Գևորգյան, Լոռի, հ. 20, Երևան, 1999, էջ 106:

²³ Նույն տեղում:

մտքերի բուն բովանդակությունն արտահայտում են անուղղակի²⁴՝ իրենց խոսքին առնչվող որևէ փաստ, երևույթ ներկայացնելով փոխաբերական կամ պայմանական պատկերով: Իրապատում հեքիաթներում հանելուկները²⁵, ինչպես նաև՝ այլաբանական երկխոսություններն ունեն պուժեաստեղծ գործառույթ: Շահարասյան պուժեներում հեքիաթների այս տիպը զարգանում է Շահ Աբաս-ձերունի (տրբ. դարբին, երկրագործ) հարցուպատասխանի հիման վրա²⁶: Սյուժեի հիմնական մոդելը հետևյալն է. Շահ Աբասի զրուցակիցն անպատեհ պահի (տրբ. ձմռան ցրտին՝ ջրի մեջ, կեսգիշերին՝ դարբնոցում, միայնակ՝ հող վարելիս, հունձ անելիս և այլն) ծանր աշխատանք է կատարում, որի պատճառը պարզաբանելուն են միտված շահի այլաբանական հարցադրումները: Խելամիտ զրուցակիցն անմիջապես ընդունում է շահի առաջադրած խաղի կանոններն ու այլաբանական հարցին տալիս այլաբանական պատասխան: «Մի ճրմփով անց կենալիս տենըմ են, վրեր հրես մի բիձա մարթ էտ ցուրտ դիյամաթին մտել ա ճ(ւրր ու կաշի ա ճրմբորմ: Շահ Աբասը մոտանըմ ա, տըր(ն բարնըմ ա ու ասըմ ա.– Իննին վրերեղ ի բ:

Էս բիձեն ասըմ ա.– Իննին էլ ի ըստեղ, համա եռեսուներկուսի տակովը քյն(ց:

Ասըմ ա.– Հեռու ե ս, թե մոտիկ:

Ասըմ ա.– Հեռուն մոտկցրել եմ:

Ասըմ ա.– Բիձա, քանի սը մն ես:

Ասըմ ա.– Երկուսը իրեք եմ շինել:

Ասըմ ա.– Բիձա, հլեյի թե սարերըմը ծին ա էկել:

Ասըմ ա.– Հա, ճաղացն էլ ա խըփանվել:

²⁴ Է. դ. Ջրբաշյան, Հ. Մախչանյան. Գրականագիտական բառարան, Երևան, 1972, էջ 12:

²⁵ Н. Г. Титова. Доминантная функция загадки в русском и английском «сказочном» дискурсе. – «Вопросы современной науки и практики. Университет им. С. И. Вернадского» (Тамбов), 2012, № 1, с. 312–324.

²⁶ Բ. Ղազիշյան. – Ղարաբաղի բանահյուսությունը, ՀԱԻԲԱ, 1973, 1974, 1975, ձեռագիր ժողովածու, – 5 տետր, էջ 38, FFIII:7998,01–7999,00, բանահավաք՝ Ա. Սաքանյան (Ստեփանավան, 1961), Ա. Կարապետյան. – Գանձակի գավառի հայ ժողովրդական բանահյուսությունից, ձեռագիր ժողովածու, 1977, էջ 9, էջ 21, FFVII:5903,01–5910,00, բանահավաք՝ Ա. Նազինյան, բանասաց՝ Ս. Սարգսյան (Գանձակ, գյուղ Չարդախլու, 1967), Ռ. Բադրամյան. – Ժողովրդական բանահյուսություն, ձեռագիր հավաքածու, 1985, էջ 114, FFIV:9381,01–9384,00, բանահավաք՝ Ա. Կարապետյան (Իջևան, գյուղ Ուզունթալա, 1959), բանասաց՝ Ա. Ամիրջանյան, FEI:3941–3650, բանահավաք՝ Է. Խեմյան, բանասաց՝ Ս. Բաբայան (Շամշադին, Բերդ, 1981), Է. Խեմչյան. Տավուշ.– ՀԱԲ, հ. 21, Երևան, 2000, – 43 (43), էջ 140, FFVII:7912,01–7915,00, բանահավաք՝ Ա. Կարապետյան, բանասաց՝ Գ. Դալարյան (Իջևան, գյուղ Աջաջուր, 1960):

Ասրմ ա.– Վրեր երկու վրեսկաթյ(թյ(ւլ դուշ դրգեմ, կարա՞ս քրլբըլես:

Ասրմ ա.– Ղրգյի, ես հու տրր(ուստեն եմ, դրգյի>>²⁷:

Զրուցակիցները փոխադարձաբար հասկանում են միմյանց և շահի եզրափակիչ այլաբանական առաջարկին. <<Վրեր մի լ(վ դագ դրգեմ, կարա՞ս քեփոես>> (տրբ. <<... էրկու վրեսկաթյ(թյ(ւլ դուշ դրգեմ, կարա՞ս քրլբըլես>>) հարցին տրվում է <<– Տ(հու իմ պ(նն ա>> (տրբ. <<– Ղրգյի, ես հու տրր(ուստեն եմ, դրգյի>>) սպառիչ պատասխանը²⁸: Որպես կանոն՝ շահն իր ուղեկիցներից պահանջում է փակ գրույցի մեկնաբանությունը, որի բանալին ու լուծումը գրուցակից ծերունու մոտ է: Վերջինս վեզիրից կամ մեկ ուրիշից զգալի վարձատրության դիմաց (մի խուրջին ոսկի, հագար ոսկի, խելախ ոսկի, երկու հարուր ոսկի և այլն) բացատրում է գրույցի իմաստը, այսինքն՝ փետրում է ուղարկված սագին:

Ստորին հերոսի մտավոր կարողությունները պայմանավորված են նրա կյանքի փորձով, դիտողականությամբ, պատճառահետևանքային վերլուծման կարողությամբ, ուստի նրա համար դժվար չէ ծպտված գրուցակցի մեջ ճանաչել երկրի տիրակալին. <<Շահ օղլի Շահ Աբագն ու վոզիրը դավրիշական շորով են: Ասրմ ա.– Պարի օր քեզ, ա՛յ ծեռըտ տրմանոտ մարթ:

Նա էլ կյուլխը պրբցնրմ ա տենրմ ա, որ հասարակ մարթ չի էլի, ասրմ ա.– Աստծու պարին քեզ, աշխարքի տեր մարթ>>²⁹: [Տրբ.– Պարյօր, հայրիկ,– ասրմ ա շահր:

– Աստու պ(րին, ա՛ Շահ Աբաս>>³⁰:

Մի այլ տրբ. <<Ասրմ ա.– Պարով, Շահ Աբաս:

Ասրմ ա.– Ի՞նչ իմացար՝ ես Շահ Աբասն եմ:

Ասրմ ա.– Տենրմ եմ տ(ւ մարթի պես ես ման կյ(լի, նհ(նք մեյմունի պես>>³¹):

Ակնհայտ է, որ հերոսն անհրաժեշտության դեպքում դիմում է իր փորձի, մտավոր կարողությունների զինանոցին և ոչ միայն ուղիղ ու ճշմարտությունը բացահայտող պատասխանն է տալիս, այլև՝ այլաբանական հարցերին այլաբանական պատասխաններ է տալիս, որոնք ունկնդիրների վրա առեղծվածի տպավորություն են թողնում: Փորձառությամբ և տրամաբանական ընդհանրացումներով Շահ Աբասի

²⁷ ՀԱԻԲԱ, FFVII:7912,01–7915,00:

²⁸ <<Շահ Աբասն ու բիձեն>>.– ՀԱԻԲԱ, Ա. Կ ա ր ա պ ե տ յ ա ն. – Գանձակի գավառի հայ ժողովրդական բանահյուսությունից, էջ 21–22, <<Շահ Աբասը>>.– ՀԱԻԲԱ, FFVII:7912,01–7915,00:

²⁹ <<Շահ Աբագն ու սագ փետրողը>>.– ՀԱԲ, հ. 21, – 43 (43), էջ 140–141:

³⁰ <<Շահ Աբաս-2>>.– ՀԱԻԲԱ, Ռ. Բ ա դ ր ա մ յ ա ն. – Ժողովրդական բանահյուսություն, ձեռագիր հավաքածու, Երևան, 1985, էջ 114:

³¹ ՀԱԻԲԱ, FFVII:7117,01–7117,01, բանահավաք՝ Ա. Կարապետյան, բանասաց՝ 80-ամյա Ռ. Խաչատրյան (Գանձակ, 1969):

գրուցակիցները ոչ միայն բավարար պատասխան են տալիս շահի այլաբանական հարցերին, այլև կարողանում են օգտվել նրա այլաբանական առաջարկից, մեծ գումար են վաստակում, որը, վերջին հաշվով, շահի գնահատանքն ու պարզևատրումն է՝ խելացի հակառակորդին:

Հարց-հանելուկներն ու այլաբանական երկխոսությունները հայ բանահյուսության շահաբայան սյուժեներում լրացնում և ընդգծում են ծպտված Շահ Աբասի կերպարը: Ինչպես արտաքին կերպարանափոխությունը, այնպես էլ այլաբանական խոսքը դառնում են Շահ Աբասին բնորոշող հատկանիշներ: Այլաբանական խոսքի, հարց-հանելուկների և խնդիր-հանձնարարականների միջոցով Շահ Աբասը թաքցնում է իր մտքերը շրջապատից, փորձության է ենթարկում իր հպատակներին ու մերձավորներին, գնահատում է նրանց մտավոր կարողություններն ու խորաթափանցությունը: Միաժամանակ շահաբայան սյուժեների քննությունը ցույց է տալիս, որ հարց-հանելուկներն ու այլաբանական երկխոսությունները ոչ միայն փորձության գործառույթ են կատարում, այլև ունեն սյուժեաստեղծ գործառույթ, որոնց միջոցով հեքիաթապատումը դառնում է հետաքրքիր, լարում է ունկնդիրների ուշադրությունն ու գեղագիտական հաճույք պատճառում:

Էսթեր Խեմչյան – ք. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության տեսության և պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ վիպական բանահյուսություն, բանահյուսական նյութերի գրառում, ուսումնասիրություն և հրատարակում: Հեղինակ է 2, համահեղինակ՝ 3 գրքի ու ավելի քան 50 հոդվածի: ekhemchyan@yavdex.ru

REFERENCES

- Esoposi araknere, Yerevan, 1990 (In Armenian).
 Hay azgagrutyun ev banahiusutyun, h. 20, Yerevan, 1999; h. 21, Yerevan, 2000 (In Armenian).
 HH GAA hnagitutyun ev azgagrutyun banahiusakan arkhiv (HAIBA), FEI, FFI, FFIII, FFIV, FVV, FFVII: (In Armenian).
 Harutyunyan S. Hay zhoghovrdakan hanelukner, Yerevan, 1965 (In Armenian).
 Jrbashyan Ed., Makhchanyan H. Grakanagitakan bararan, Yerevan, 1972 (In Armenian).
 Khemchyan E. Shah Abasi kerpere hay vipakan banahiusutyun mej, Isphahan, 2008 (In Armenian).
 Sukiasyan A. Hayots lezvi homanishneri bararan, Yerevan, 1968 (In Armenian).
 Sukiasyan A., Galstyan S. Hayots lezvi dardzvatsabanakan bararan, Yerevan, 1975 (In Armenian).

- Titova N. G. Dominantnaya funkcyia zagadki v russkom i angliyskom «skazochnom» diskurse «Voprosy sovremennoy nauki i praktiki. Universitet im. Vernadskog» (Tambov), 2012 (In Russian).
- Vardanyan N. Hayoc irapatum heqiate. Zhanrayin tipabanakan knutyun, Yerevan, 2009 (In Armenian).
- Vedernikova N. M. Russkaya narodnaya skazka, M., 1975 (In Russian).
- Yudin Yu. I. Istoriko-khudojestvennaya problematika russkikh narodnykh bytovykh skazok o razreshenii trudnykh zadach i mudryh otgadchikakh Problemy istorizma v khudojestvennoy literature. Nauchnye trudy Kurskogo pedagogicheskogo instituta, t. 24. Kursk, 1973 (In Russian).

ВОПРОСЫ-ЗАГАДКИ И ИНОСКАЗАТЕЛЬНЫЕ
ДИАЛОГИ В ШАХАББАСКИХ СЮЖЕТАХ
АРМЯНСКОГО ФОЛЬКЛОРА

ЭСТЕР ХЕМЧЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: вопрос-загадка, иносказательный диалог, задача-поручение, шахаббасские сюжеты, умственное и ритуальное соревнование, испытание, невозможное поручение, умственная способность, арготизм.

Испокон веков иносказательная традиция передачи мысли в устной речи, в человеческих взаимоотношениях являлась основой для формирования ряда шахаббасских сюжетов. Использование в фольклорных сюжетах вопросов-загадок, задач-поручений и иносказательных диалогов – сохранившиеся отклики древнейших интеллектуальных и ритуальных соревнований. В шахаббасских сюжетах умственными соревнованиями испытываются подчиненные, придворные, невеста шаха, выявляются умственные способности, разумность, находчивость испытуемого. Вопросы-загадки дополняют и подчеркивают облик замаскированного Шаха Аббаса, осуществляют функцию испытания, становятся сюжетообразующими, выразительными и стилизованными средствами, делают нарратив интересным, напрягают внимание слушателя и доставляют эстетическое удовольствие.

Эстер Хемчян – к. филол. н., старший научный сотрудник отдела теории и истории фольклора Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: эпический фольклор, запись, исследование и публикация фольклорных материалов. Автор 2, соавтор 3 книг и более 50 статей. ekhetchyan@yavdex.ru

RIDDLE-QUESTIONS AND ALLEGORICAL DIALOGUES IN
THE SHAH ABBAS PLOTS OF THE
ARMENIAN FOLKLORE

ESTHER KHEMCHYAN

S u m m a r y

Key words: riddle-question, allegorical dialogue, instruction-recommendation, Shah Abbas plots, mental and ritual competition, trial, impossible assignment, mental ability, argotism.

Since ancient times, the allegorical tradition of transmitting thoughts in oral speech, in human relationships, was the basis for the formation of a number of Shah Abbas stories. The use of riddle-questions, instructions-recommendations and allegorical dialogues in folklore subjects is the surviving echo of the oldest intellectual and ritual competitions. In the Shah Abbas plots, the mental abilities, intelligence, finesse of the subject's subordinates, courtiers, the bride of the Shah are tested and revealed through intellectual competitions. The riddle-questions complement and emphasize the image of the disguised Shah Abbas, do testing functions, become the means of plot-forming, expression and stylization, make the narrative interesting, strain the listener's attention and provide aesthetic pleasure.

Ester Khemchyan – Candidate of Sciences in Philology, Senior researcher in the Department of Folklore Theory and History of the NAS RA Institute of Archaeology and Ethnography. Scientific interests: epic folklore, recording, research and publication of the folklore materials. Author of two and co-author of three books, more than 50 articles. ekhemchyan@yavdex.ru